

ІСТОРИОГРАФІЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПОДУНАВ'Я

Л.С.Мельникова

(кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє рассматривается историография славянской колонизации Подунавья.

The article deals with the historiography of the Danube region colonization by Slavonic tribes.

Пропонована стаття стосується того регіону Північно-Західного Причорномор'я, який знаходиться у пониззі межиріччя Дністра і Дунаю.

Порівняно невелике за територією і населенням Подунав'я з давніх-давен було регіоном, де перетиналися інтереси багатьох народів і держав. Його історію творили представники слов'янської, еліністичної та східної культур, кочівники і землероби, автохтони і мігранти. Протягом століть тут зберігалися специфічні етнокультурні традиції.

Сучасний стан історіографії, археологічні розвідки останніх часів дають підстави твердити, що вирішальна роль у заселенні й опануванні пониззя межиріччя Дністра та Дунаю належить східним слов'янам. Тривалий час заселення цього регіону в історичному аспекті розглядалось побіжно. Більшість дослідників залишали поза увагою питання про роль українського етносу в заселенні цього регіону. В кращому випадку вони обмежувалися окремими статистичними даними та поодинокими фактами боротьби українських козаків з турками й татарами.

Відомо, що у V ст. розпочалася інтенсивна колонізація давніми слов'янами Північно-Західного Причорномор'я (одночасно мала місце й волосько-молдавська колонізація). Це підтверджують як писемні джерела, так і археологічні розвідки. Апогей колонізації припадав на IX – XIII ст., коли ці землі входили до складу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Татаро-монгольська навала, загарбання пониззя межиріччя Дністра і Дунаю Туреччиною якщо не перервало, то значно ускладнило колонізацію цих земель східними слов'янами. В кінці XVIII ст. розпочалася вимушена або стихійна козацько-селянська колонізація Подунав'я, яка то спадала, то посилювалася; тікали на ці землі селяни-кріпаки, повстанці з України та Росії, українські козаки.

Завершення козацько-селянської колонізації Південної Бессарабії, яку прийнято називати офіційною, або урядовою, припадає на кінець першої половини XIX ст. Царська Росія з метою подальшої експансії на Балкани намагалася перетворити Бессарабію у привабливий для слов'янського світу край, сприяла заселенню регіону своїми та іноземними колоністами.

Питання східнослов'янської колонізації Подунав'я тісно пов'язане з проблемою локалізації прабатьківщини слов'ян. Як відомо, першим спробував відповісти на це питання давньоруський літописець Нестор. У "Повісті врем'яних літ" він зазначав, що найдавнішими слов'янськими землями були нижня течія Дунаю та Панонія. Звідси, на його думку, почалось розселення слов'ян (1, 10).

Теорія дунайської прабатьківщини слов'ян, як відомо, заперечувалась історичною наукою новітнього часу, проте ніколи не втрачала своєї привабливості. Якоюсь мірою цю концепцію підтримував відомий чеський славіст П.Шафарик. У монографії "Слов'янські старожитності" (1848 р.) він намагався довести, що слов'яни сформувалися на півночі та північному сході від Карпат, а вже звідти розселились на великому просторі (2).

Дунайську концепцію походження та розселення слов'янства, крім П.Шафарика, значною мірою підтримували російські історики XIX ст. С.Соловйов, В.Ключевський, М.Дринов, М.Погодін, Д.Самоковасов, І.Філевич та інші.

Після Другої світової війни з'явилося багато праць, спрямованих на реабілітацію дунайської концепції. Її поділяють лінгвісти О.Трубачов, Г.Півторак, археолог І.Ляпушкін та інші. Український дослідник Ю.Шилов вважає, що прабатьківщиною слов'ян є Подунав'я і ретроспективно пов'язує його з міфічною державою Араттою, яка пізніше охопила Середню Наддніпрянщину (3, 14).

Дунайську концепцію розселення слов'ян поділяли югославські археологи С.Зогович та В.Трбухович, лінгвіст М.Будимир, американський історик-славіст Я.Бачич, німецький археолог Г.Герман, польський археолог В.Хенсель та інші.

Колонізація Північно-Західного Причорномор'я розглядається у працях М.С.Грушевського, де, зокрема, йдеться про опанування цих земель антами, а в подальшому племенами уличів та тиверців, які населяли Придністров'я до Дунаю (4).

Аналіз досліджень істориків В.Сєдова, Ю.Павленка дозволяє дійти висновку, що нащадками

антів, очевидно, були тиверці, які свого часу й опанували Подунав'я (5).

Про слов'янську колонізацію Подунав'я за часів входження його до Галицько-Волинського князівства писали М.Грушевський, Л.Берг, В.Пашуто, Н.Мохов. Населення подунайських земель на той час зростало за рахунок “вигонців галицьких”, переселенців з Галичини, які тікали сюди від сваволі галицьких бояр. Молдовський історик Н.Мохов підкреслює, що утворенню Молдовської держави передували передусім державні слов'янські об'єднання тиверців (IX–XII ст.), Берладське князівство (XII ст.), Земля бродників (XII–XIII ст.), які відіграли важливу роль у формуванні молдовської народності (6). Значна частина дослідників відносять бродників та берладників до спільностей східнослов'янського походження. Історики І.Крип'якевич, М.Котляр, О.Головко припускають, що вони були навіть попередниками українських козаків.

Окремі відомості про слов'янське населення Подунав'я часів монголо-татарської навали знаходимо у працях М.Грушевського, В.Пашуто, А.Якубовського, Н.Мохова, І.Грекова, П.Параски, М.Русева, А.Кравченка та інших. Вони не заперечують руйнації та масових убивств, проте визнають, що у внутрішнє життя завойованих народів татари втручались мало, не нав'язували своєї релігії, домагались данини та воїнів. Частина слов'янського населення вимушена була переселятися на північ, ближче до лісових масивів. Однак основний етнічний простір Подунав'я зберігся: східнослов'янське населення у середині XIV ст. переважало у приморській зоні межиріччя Дністра та Дунаю. Про це свідчать археологічні розвідки Е.Штерна (1912 р.), П.Нікореску (1924 р.), А.Фурманської (1962 р.).

Антислов'янська політика турецького уряду призвела до значних змін в етнічному складі населення краю. Турецьке панування надовго розірвало слов'янський етнічний масив, українсько-слов'янська колонізація різко скоротилась. Як писали А.Бачинський та А.Добролюбський, становище місцевого населення ускладнювалося ще й тим, що турки заселили Буджацький степ войовничими ногайськими племенами, загони яких постійно грабували місцевих мешканців (7).

Окремі відомості про населення краю за часів турецького панування знаходимо в працях російських і молдовських істориків, а також у мемуарах іноземців, які подорожували Бессарабією. В 50-х роках XVII ст. у Кілії побували антиохійський патріарх Макарій і його син архidiaкон Павло Алеппський. Про безчинства турецьких солдатів писав австрійський купець М.Клеман, який відвідав Кілію у 1768 році (8).

Боротьбі зі слов'янством була підпорядкована і впроваджувана в Бессарабії система турецького адміністративно-військового управління, про що докладно йдеться у статтях І.Киртоаге і А.Бачинського (9).

Більшість робіт російських та молдовських дослідників другої половини XIX ст. з історії Бессарабії були написані з позицій захисту колоніальної політики царизму. Це праці П.Батюшкова, Ф.Вігеля, А.Єгунова, Л.Кассо, А.Клауса, П.Куницького, Н.Лашкова, А.Накко, П.Свиньїна, А.Скальковського та ін. Вони становлять певну пізнавальну цінність своїм фактичним матеріалом, статистичними й етнографічними даними. Вищезазначені дослідники мало цікавились причинами демографічних зрушень у Бессарабії, вони переоцінювали роль великоруського населення в розбудові її господарства та культури.

Серед праць, присвячених історії Бессарабії, значний інтерес становить дослідження капітана генерального штабу Росії О.І.Защук, яке увійшло в серію “Матеріали для географії і статистики Росії” (10). У розділі про населення Бессарабії О.І.Защук використав праці А.О.Скальковського, архівні та статистичні матеріали. Робота містить узагальнюючі відомості про заселення Бессарабії іноземними колоністами та вихідцями з України й Росії, про національний склад міського населення тощо. Автор підкреслював, що в Бессарабію з російських та українських земель тікали переважно селяни, рятуючись від рекрутчини та поміщицького гноблення. Проте від аналізу урядової політики щодо заселення краю автор, з відомих причин, ухилився.

Заслугове на увагу праця “Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака...” (11), видана Акерманським земством у 1899 році. Матеріали для цієї праці збирала і підготувала Казенно-економічна експедиція Бессарабського обласного уряду під керівництвом полковника С.Корніловича. Експедиція працювала за особливим дорученням вищої царської адміністрації протягом 1822–1828 років.

Певну цінність мають записки графа Мініха, спогади П.Сумарокова, А.Демидова, Ф.Вігеля, І.Аксакова та ін. Відомий російський письменник І.Аксаков, який прибув до Бессарабії в 1848 році за дорученням міністра внутрішніх справ, зазначав, що в Буджаку все ще живуть “элементы казачества”. Він високо оцінив витримку, моральність, працелюбність, обряди й традиції місцевого слов'янського населення, застерігав царських чиновників від дій, які можуть викликати масову втечу населення за межі Бессарабії (12).

По-іншому дивився на населення краю віце-губернатор Бессарабії Ф.Вігель. Він писав, що місцеве населення – це “варвари”, спілкуватися з якими треба за допомогою “железного жезла”. Йому скрізь “хотілося бачити Росію” (13).

Бракувало об’єктивності і представникам румунської історіографії. Намагаючись довести належність земель Бессарабії до Великої Румунії, Н.Йорга, І.Ністор твердили, що в X-XI ст. все слов’янське населення цього краю було “асимільоване румунами” (14). Вони свідомо залишали поза увагою матеріал з історії пониззя межиріччя Дністра і Дунаю цього часу, оскільки не могли заперечити ранньослов’янські поселення в краї, входження цих територій до Київської держави та Галицько-Волинського князівства. Безпідставність їхніх тверджень була переконливо доведена ще С.Рудницьким та М.Грушевським у дискусії, яка розгорнулася на початку XX ст. Проте й дотепер подібні інтерпретації спостерігаються (15). Слід зазначити, що не всі історики Румунії займали таку позицію. Наприклад, І.Богдан писав, що все минуле наше життя від VI ст. нерозривно переплетене з історією слов’ян, які жили як серед нас, так і навколо нас. На його думку, румунський народ – це романо-слов’янський сплав, який складався в VI – X ст. (16).

Доречно згадати працю американського професора Ф.Келлога “Історія румунської історіографії” (Бейкерсфільд, 1990), де автор наголошує на безпідставності румунських істориків довести міфічну етногенетичну єдність румунського народу і його постійне мешкання на землі предків. При цьому Ф.Келлог пише: “Склонность румынских историков сосредоточиваться главным образом на выдающихся деяниях румын и лишь мимоходом упоминать иностранцев, бросающих вызов континуитету и этническому единству, объясняет отсутствие интереса к нерумынскому населению Карпато-Дунайско-Черноморского ареала” (17, 245).

Історія Південної Бессарабії тісно пов’язана з історією українського козацтва. Українські козаки відіграли значну роль не тільки в боротьбі проти турків і татар на землях Північно-Західного Причорномор’я, але й у заселенні цього краю, в розвитку його господарства та духовного життя. Цим питанням присвячені чисельні праці. Ми ж зупинимось лише на тих, які мають безпосереднє відношення до теми нашої статті.

Це перш за все праці відомого українського етнографа, антрополога та археолога Ф.К.Вовка (псевдоніми: Ф.Кондратович, Лупулеску). У статті “Задунайская Сечь” він простежує історію задунайських козаків від ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) до знищення Задунайської Січі (1828 р.). Дослідник обстоює думку, що переселення запорожців за Дунай відбувалося протягом багатьох років більш чи менш великими партіями (18). Цінні відомості про розселення українських козаків у турецьких володіннях містяться в працях П.Іванова, І.Ліпранді, М.Грушевського, А.Кашенка, А.Бачинського (19).

Усть-Дунайському козацькому війську присвятив свої дослідження А.Скальковський. Його історію він викладає в офіційно-імперському плані, всупереч дійсності подає ідилічну картину єдності між козаками та царською адміністрацією (20).

Погляди А.Скальковського на українське козацтво у Північно-Західному Причорномор’ї домінували до початку 20-х років XX ст. У цей час з’явилися праці одеського історика-архівіста О.Рябініна-Скляревського (21), який критично ставився до поглядів А.Скальковського, збагатив історію задунайських козаків новими фактами. Однак не завжди критичне ставлення до архівних джерел, прояви романтизму у висвітленні життя Задунайської Січі дещо знижують наукову цінність його праць.

Особливий інтерес в аспекті розв’язуваної проблеми становлять праці В.Голобуцького (22). В дослідженні “О социальных отношениях в Задунайской Сечи” автор широко використав документальні матеріали з історії Усть-Дунайського війська та Задунайської Січі, які зберігаються в Краснодарському крайовому державному архіві, поставив вивчення цих козацьких формувань на науковий ґрунт.

Певну наукову цінність для вивчення історії козацтва в цьому регіоні становлять праці інспектора Ізмаїльського міського училища П.Т.Коломойцева, які до останнього часу знаходились поза увагою вчених (23).

Найповніше процеси козацько-селянської колонізації Подунав’я в кінці XVIII – на початку XIX ст. викладені у працях і дисертації А.Д.Бачинського. Його дослідження характеризуються широкою документальною базою, ґрунтовними статистичними матеріалами, новими поглядами на події і явища.

Окремі факти, загальні оцінки східнослов’янської колонізації Північно-Західного Причорномор’я знаходяться в узагальнюючих працях з історії України та Молдови.

Я.Гросул (24) у своїй монографії, присвяченій селянству Бессарабії у 1812-1861 рр., детально дослідив питання стихійної та урядової колонізації цього краю, проаналізував політику царського

уряду щодо селян-утікачів та іноземних колоністів.

Заслужують на увагу і праці молдовських істориків І.Б.Койфмана та І.А.Анцупова, які також вивчали окремі питання з історії заселення Бессарабії. І.Б.Койфман у своїх статтях намагається спростувати твердження румунських істориків І.Ністора, А.Болдура, Г.Журеску про “автохтонність румунського елемента на території між Бугом і Дністром, зокрема й на території Лівобережжя Молдавії”. І.А.Анцупов розглядає у своїх працях причини переселення у Південну Бессарабію державних селян та зміни їх чисельності з 1828 по 1869 рр.

Відомості про українське населення Південної Бессарабії знаходимо у працях українських істориків з діаспори: Д.Дорошенка (Мюнхен), П.Грицака і П.Мірчука (Нью-Йорк, Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка).

Українському козацтву у Північно-Західному Причорномор’ї присвячені дисертації О.Бачинської, Л.Циганенко. У своїй монографії і докторській дисертації О.Бачинська розглядає освоєння українським населенням території Придунайських земель у XVIII – початку XX ст. З’ясовується роль, яку відіграло українське козацтво в колонізації нашого регіону (25). Окремі питання колонізації Південної Бессарабії висвітлені у наукових працях і кандидатських дисертаціях викладачів Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

Важливими для дослідження слов’янського етногенезу цього регіону є також археологічні розвідки (80-90 роки XX ст.) у Північно-Західному Причорномор’ї. Вони підтверджують наступність у розвитку зарубинецької, черняхівської, пеньківської та інших археологічних культур, в ареалі яких знаходилося Подунав’я.

У Подністров’ї та Подунав’ї українськими археологами виявлено раніше невідомі слов’янські старожитності V ст. Вони заповнюють ту хронологічну лакуну, яка існувала між культурами римського та ранньосередньовічного часу слов’янства. Означеним проблемам присвячений збірник праць українських археологів та істориків “Славяне на Днестре и Дунае” (26). Статті В.Барана, І.Винокура, О.Приходнюка, М.Казанського, М.Брайчевського, вміщені в цьому збірнику, вирізняються новизною матеріалів, дозволяють простежити шляхи просування слов’ян на південь і південний захід, точніше встановити час їх появи в Подунав’ї. Археологічні розвідки підтверджують думки, що початок заселення слов’янами пониззя Дністра і Дунаю відноситься до гунського часу, не заперечують можливість проникнення їх на ці землі й раніше.

1. Повесть врем’яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990.
2. Шафарик П.И. Славянские древности: В 2 т. – М., 1848. – Т. 1. – Кн.1.
3. Шилов Ю. Индоевропейско-семитско-картвельські зв’язки Наддніпрянщини // Укр. світ. – 1994. – № 3-4.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1991; Т.2. – К., 1992; Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990; Грушевський М.С. Історія України. – К., 1992.
5. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982; Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994.
6. Мохов Н.А. Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. – Кишинев, 1969.
7. Бачинский А.Д., Добролюбский А.О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988.
8. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1900. – Вып. 5; Клеманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджакских и ногайских татар и во весь Крым... – СПб., 1783.
9. Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление Юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII веках // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988; Бачинский А. Адміністративно-політичне управління Буджацьким степом і пониззям Дунаю (XVIII – поч. XIX ст.) // Архіви України. – 1966. – № 5.
10. Защук А.И. Бессарабская область: Материалы для географии и статистики Росси, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. I и II. – СПб, 1862.
11. Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака с приложением генерального плана сего края... – Аккерман, 1899.
12. Аксаков И.С. Письма из Бессарабии // Письма из провинции. – М., 1991.
13. Вигель Ф.Ф. Воспоминания. – Ч. VI и VII. – М., 1865.
14. Iorga N. Legăturile Românilor cu Rușii Apuseni și cu teritoriul zis “Ucrainian”//Extras din: “Analele Academiei Române”. – Seria II. – Т. XXXVIII. – (Memoriile secțiunii Istorice. – № 16). – București, 1916; Йорга Н. Правда о прошлом и настоящем Бессарабии // Мысль. – 1992. – № 4; Nistor I. Istoria Basarabiei. – Cernăuți, 1923.

15. Иванов И.В. Направленность румынских публикаций по истории // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 12; Петреску Д. Буджак: его румынская сущность // Мысль. – 1992. – № 3.
16. Цит. за: Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинев, 1961.
17. Келлог Ф. История румынской историографии // Новая и новейшая история. – 1992. – № 5.
18. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – № 1-2; 4; Лупулеску. Русские колонии в Добрудже. Историко-этнографический очерк // Киевская старина. – 1889. – № 1-3.
19. Иванов П.А. История запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – Т. XXV. – Одесса, 1904; Липранди И.П. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. – 1891. – № 11; Грушевський М.С. Записка Гендльовика про банатських запорожців // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн.1; Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991; Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Историко-документальний нарис. – Одеса, 1994.
20. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. – Ч. 2: 1796 – 1823 гг. – Одесса, 1838; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша запорожского. – Изд. 3. – Одесса, 1886.
21. Рябінін-Склярєвський О. До століття кінця Задунайської Січі (1775-1828 рр.) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – (Секція соціально-історична). – Ч. 4-5. – Одеса, 1929; Рябінін-Склярєвський О. З життя Задунайської Січі // Україна. – 1929. – № 5-6.
22. Голобуцкий В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки АН СССР. – Т. 30. – М., 1994; Голобуцкий В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
23. Коломойцев П.Т. Новороссийское войско. Краткий ист. очерк // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1913. – № 1; Бывшая крепость Измаил и ее памятники // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1913. – № 36, 38 – 39; Нынешний Измаильский уезд (Бессарабской губернии) с древнейших времен и его памятники // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1914. – № 44, 46, 47; Генерал-лейтенант С.А.Тучков, основатель нынешнего города Измаила. – Одесса, 1908.
24. Гросул Я.С. Крестьяне Бессарабии (1812 – 1861 гг.). – Кишинев, 1956.
25. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель: XVIII – початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння). – Одеса, 2002.
26. Славяне на Днестре и Дунае: Сб. науч. трудов. – К., 1983.